

The Anti-Colonial Thought and Movement of Ayatollah Sayyid Abdul-Hossein Mousavi Lari

Neyreh Ghavi

Associate Professor at the Research Institute of Islamic Culture and Thought, and Lecturer in the Department of Islamic Studies, Tehran, Tehran.

gavi@staff.nahad.ir

 0000-0000-0000-0000

Abstract

Analyzing the anti-colonial thought and movement of Ayatollah Sayyid Abdul-Hossein Lari as a prominent religious leader in the political sphere necessitates understanding the intellectual foundations, objectives, aspirations, and historical, social, and political conditions of his era. During his lifetime, he articulated and practiced a religion-centered approach grounded in Shi'a doctrine. His innovation in the contemporary world was not merely political activism in practice but the politicization of thought at the level of conceptual horizons. With mastery of jurisprudential methodology and awareness of the contending political forces, he decisively integrated religion and politics, thereby shaping one of the significant movements in modern Iranian history. This qualitative study, employing a descriptive-analytical method and library-based data collection, seeks to answer the central question: What were the principal components of Ayatollah Lari's anti-despotism and anti-colonial thought, and how were these ideas manifested in his socio-political action and the establishment of an Islamic government in southern Iran? The findings indicate that, in his view, the minimum responsibility (*qadr al-mutaqayyan*) of jurists during the Major Occultation is the establishment of Islamic governance through general appointment, headed by a fully qualified jurist vested with necessary authorities under the doctrine of "absolute guardianship of the jurist" (*velayat-e motlaqeh-ye faqih*). In practice, acting as a jurist-guardian in southern Iran, he established governance, declared jihad against British colonial oppression and Qajar despotism, and endeavored to construct the administrative and institutional structures required for societal governance in Fars province—thus providing a concrete embodiment of Islamic political jurisprudence.

Keywords: Abdul-Hossein Lari; Jihad; Guardianship of the jurist; Colonialism; Despotism; Islamic government.

مقاله پژوهشی**اندیشه و نهضت ضد استعماری آیت‌الله سید عبدالحسین موسوی لاری****نیره قوی**

دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی و مدرس گروه معارف اسلامی، تهران، تهران.

gavi@staff.nahad.ir

id 0000-0000-0000-0000

چکیده:

بررسی و تحلیل اندیشه و نهضت ضد استعماری آیت‌الله سید عبدالحسین لاری، به‌عنوان یکی از رهبران برجسته دینی در عرصه سیاست بدون درک بنیان‌های فکری، اهداف و آرمان‌های و شرایط تاریخی، اجتماعی و سیاسی دوره حیات ایشان میسر نیست. وی در عصر حیات خود به ارائه اندیشه و عملکردی مبتنی بر دین با محوریت مذهب شیعه پرداخت و با نوآوری در دنیای معاصر، قبل از آنکه در سطح عمل سیاسی باشد در افق اندیشه، سیاسی گردید. وی با شناخت مبانی و روش اجتهادی و از سوی دیگر شناخت نیروهای درگیر در معارضات سیاسی، در هنگامه‌ی عمل، با قاطعیتی بی‌نظیر با تلفیق دین و سیاست، یکی از نهضت‌های تاریخ معاصر را رقم زد. این مقاله درصدد پاسخ‌دهی به این سؤال اساسی است که مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه مبارزاتی (ضد استبدادی و استعماری) آیت‌الله لاری چه بود و این اندیشه چگونه در عملکرد اجتماعی و سیاسی و تشکیل حکومتی اسلامی در منطقه جنوب ایران متجلی شد؟ این مقاله از نوع پژوهش کیفی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی و فنون گردآوری کتابخانه‌ای می‌باشد. نتیجه حاصله از بررسی اینکه بر مبنای دیدگاه سید لاری، قدر متقین مسئولیت فقها در عصر غیبت کبری با نصب عام تشکیل حکومت اسلامی است که در رأس آن فقیه جامع‌الشرایط با اختیارات لازمه تحت عنوان «ولایت مطلقه فقیه» به اداره جامعه می‌پردازد. وی در عرصه عمل هم به‌عنوان ولی فقیه در قلمرو جنوب ایران با تشکیل حکومت، مبارزه با ظلم انگلیس استعمارگر و استبداد قاجار را با اعلام جهاد به منصف ظهور رسانید و برای بنای ساختارها و نهادهای مورد نیاز برای اداره امورات جامعه در قلمرو استان فارس همت گماشت و به نظریه فقه سیاسی اسلام مصداقی عینی بخشید.

واژگان اصلی: عبدالحسین لاری، جهاد، ولایت فقیه، استعمار، استبداد، حکومت اسلامی.

دسترسی به مقالات نشریه علمی مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی (Open Access) است.

نشریه علمی «مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0

Doi: 10.22034/irsj.2025.503840.1105

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه و بیان مسئله

روحانیت شیعه از دیرباز محوریت اصلی بسیاری از تحولات فکری، فرهنگی و سیاسی در ایران را عهده‌دار بوده‌اند و تلاش نموده بر اساس فقه سیاسی اسلام، فقه حکومتی مطلوب شارع را استخراج و در جامعه تا حد توان، ساختارسازی نظام اسلامی را برای پیاده‌سازی احکام اسلامی در پیش رو قرار داده است. نکته قابل توجه اینکه، فقه حکومتی ذیل فقه سیاسی قرار می‌گیرد و نقطه تمایز فقه حکومتی با فقه سیاسی آن است که فقه حکومتی متعرض مباحثی است که مصدر آن حاکم است؛ اما فقه سیاسی به استنباط احکام شرعی از منابع می‌پردازد (مهدوی، ۱۴۰۳: ۱۱). از جمله ویژگی برخی از فقها و شخصیت‌های برجسته طول تاریخ شیعه مانند «آیت‌الله عبدالحسین لاری» آن است که به‌عنوان یک فقیه هم درخصوص استنباط و استخراج فقه حکومتی تبحر داشته‌اند و هم بر مبنای استنباط از منابع و ادله شرعی برای تشکیل حکومت تلاش نموده و در عصر حیات خود موفق به پایه‌ریزی تشکیلات حکومتی ولو برای مدت زمان نه چندان طولانی اما بر اساس فقه سیاسی اسلام شده‌اند. از سوی دیگر؛ مردم در تمامی مسائل از روحانیت که در تاریخ ایران ریشه دارد همواره حمایت کرده‌اند. اولین نشانه‌های جدی حضور فعال روحانیان در عرصه سیاسی تاریخ معاصر ایران را می‌توان به‌خوبی در وقایعی چون جنگ‌های ایران و روس و حکم جهاد علما علیه استعمار روس و مقابله با قرارداد ننگین رویترا، قضیه تحریم تنباکو، وقایع منجر به نهضت مشروطیت و حکومت پهلوی مشاهده کرد. در ادامه هر چند حکومت پهلوی در طول عمر خود کوشید از نفوذ علما و روحانیت شیعه در میان مردم بکاهد و از فعالیت‌های آن‌ها جلوگیری کند، اما این تلاش ثمری نداشت و نهایتاً انقلاب اسلامی نشان داد که در این عرصه کاملاً ناموفق بوده است. نکته قابل تأمل اینکه در خطه‌ای از جنوب ایران در شهرستان لارستان با توجه به روحیه مذهبی و ظلم‌ستیزی مردم، نقش روحانیت در تعیین خطمشی و همچنین نفوذ این قشر در میان مردم بسیار پررنگ و چشم‌گیر بوده است و همواره ملجأ و پناهگاه مردم و بهترین حکم‌دهندگان در برابر ظلم و ستم حکام و مزدوران بوده‌اند. از برجسته‌ترین عالمان در این خطه می‌توان به بزرگانی چون آیت‌الله سید عبدالحسین موسوی لاری، اشاره کرد. آیت‌الله سید عبدالحسین

نجفی لاری (۱۳۴۲-۱۲۶۴ ق / ۱۲۲۶ ش) مجتهدی توانا و فقیهی مجاهد و پرهیزگار بود، در کنار مرجعیت فقهی و زعامت سیاسی و رهبری جهاد علیه استعمار روس و انگلیس در زمان خود، در عرصه کلام و عقاید نیز تلاش‌های وافری نمود و به تبیین عقاید حقّه و دفاع از آن پرداخت. سید لاری، رفتار سیاسی خود در راه مبارزه با ظلم و استبداد داخلی و استعمار خارجی و تلاش برای روشننگری افکار عمومی را در واقع از اعتقادات دینی و اصول و مبانی تفکر سیاسی که از راه اجتهاد خود بدان رسیده بود، الهام می‌گرفته است و لذا اندیشه سیاسی او کتاب و رساله‌هایی که در این مقوله نوشته درخور توجه و تأملی بس دقیق است. در این پژوهش با روش توصیفی-تبیینی با شیوه گردآوری اسنادی و کتابخانه‌ای به بررسی اندیشه سیاسی و نهضت ضد استعماری آیت‌الله سید عبدالحسین لاری پرداخته خواهد شد. سؤال اصلی مقاله اینکه مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه مبارزاتی (ضد استبدادی و ضد استعماری) آیت‌الله لاری چه بود و این اندیشه چگونه در عملکرد اجتماعی و سیاسی او در منطقه جنوب ایران متجلی شد؟ در این مقاله، در ابتدا کوشش شده به بخشی از زندگی ایشان و شرایط دوران حیات سیاسی ایشان، در آن دوره پر آشوب در خطه جنوب ایران در فارس پرداخته شود و با بررسی مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه و بر این مبنا واکاوی نهضت ضد استعماری - استبدادی وی تحلیل گردد. فرضیه اینکه «نظریه ولایت‌فقیه، ظلم‌ستیزی و جهاد در مقابله با استبداد قاجاری و استعمار بیگانگان، مرکز ثقل اندیشه و عمل آیت‌الله لاری را شامل می‌شود». سید لاری از جمله فقهایی است که موفق به ایجاد ارتباط بین عرصه اندیشه و عمل گردیده و تجلی نظریه ولایت‌فقیه را در عملکرد وی به‌عنوان مجتهد و حاکم اسلامی خصوصاً در بعد ایستادگی و مقاومت و جهاد طی برهه حیات او تاریخ ایران شهادت می‌دهد و این امر وجه تمایز وی از بسیاری از دیگر فقها می‌باشد که در قالب مدل محقق ساخته وجوه نظری و عملی ایشان در انتهای بحث ارائه خواهد گردید.

شخصیت‌شناسی سید لاری

از جمله شخصیت‌های برجسته مبارزاتی و تأثیرگذار در عصر معاصر، میرزای شیرازی را می‌توان نام برد که در حلقه‌ی اول شاگردان شیخ مرتضی انصاری قرار داشته و در جریان

مبارزه با استعمار انگلیس و ظلم‌ستیزی، هم خود پیشرو بوده و هم شاگردان برجسته‌ای را تربیت کرده که از جمله‌ی آن‌ها مرحوم آیت‌الله عبدالحسین لاری بوده است. سید عبدالحسین لاری (۱۳۴۲-۱۲۶۴ ق) در نجف به دنیا آمد. پس از اتمام تحصیلات مقدماتی، سطح خارج را در محضر اساتید مبرزی همچون میرزای شیرازی، فاضل ایروانی، شیخ حسینقلی همدانی فرا گرفت و به مقام اجتهاد رسید و از اساتید شناخته شده حوزه نجف گردید. خانواده وی اهل دزفول و از سادات رکن‌الدینی موسوی آن دیار هستند، ولی خود او متولد و بزرگ‌شده شهر نجف می‌باشد او فرزند سید عبدالله، فرزند سید عبدالرحیم موسوی دزفولی است و تقریباً با بیست واسطه نسبش به امام موسی بن جعفر علیه السلام می‌رسد (شریف رازی، ۱۳۵۳:۵). در سال ۱۳۰۹ قمری گروهی از بزرگان «لار» که در آن زمان اهمیت تجاری خاصی داشت، برای دعوت از عالم و فقیه بزرگی، جهت استقرار در لار به نجف و سامرا رفته و خواسته خود را با مرجع بزرگ آن عصر، میرزا محمدحسن شیرازی، در میان گذاشتند. آیت‌الله شیرازی ظاهراً با پیشنهاد سید مرتضی کشمیری، «سید عبدالحسین مجتهد» را به آن منطقه اعزام داشتند. «او دستور میرزا را اطاعت کرده و در سال ۱۳۰۹ به لارستان رهسپار گردید. پس از ورود به لار استقبال شایانی از وی به عمل آوردند و بعد مدرسه در آنجا تأسیس کرد و مشغول تدریس به مدت ۲۵ سال شد و در لار مرجع تقلید و ملجأ عموم فارسی‌ها بود» (بامداد، ۱۳۵: ۱۳۶۳). و از این تاریخ به مجتهد «لاری» معروف شده است. وی گذشته از فقهاتی که داشت، ذاتاً یک عنصر سیاسی و اجتماعی بود و نمی‌توانست در قضایای مربوط به جامعه و سیاست بی‌تفاوت بماند و از آغاز ورودش به لارستان جهت‌گیری اجتماعی و سیاسی او به نفع مردم، در جهت تضعیف قطب‌های قدرت، کاملاً مشهود بود. همچنین ستیز با سلطه خارجی و استبداد داخلی از ویژگی‌های شخصیتی او بود و در راه مبارزه با رژیم استبدادی حاکم بر مقدرات مردم نیز، لاری هیچ‌گونه کوتاهی نمی‌کرد. سید لاری هم از نظر اندیشه‌ورزی سیاسی و نگارش رساله و کتاب و هم از منظر رفتار سیاسی یک فقیه ضد استبداد و مشروطه‌خواه بود. او با اینکه از مرکز دور بود، با این حال یکی از پشتوانه‌های جدی و امیدآفرین مشروطه‌خواهان کشور بود. «مجتهد لاری بسیار پرنج ولی

سربلند و سعادت‌مند زیست و علاوه بر تربیت شاگرد و نگارش بیش از سی جلد رساله و کتاب مفید، از نظر سیره عملی نیز الگویی برای آزادگان در آینده گردید» (مجموعه مقالات، ۱۴۱۸ ق: ۱۶۱) و در جنگ جهانی اول با بسیج مردم مسلمان منطقه و هم‌رأی ساختن اسماعیل‌خان صولۀ الدوله - سردار عشایر قشقایی - با خود، به جنگ و مبارزه جدی با انگلیسی‌ها پرداخت؛ و هم او بود که در تاریخ ایران برای نخستین بار جهت حمایت از حقوق مردم و مبارزه با استبداد، تمبری با نقش «پست ملت اسلام» در منطقه لارستان و فارس چاپ و منتشر ساخت. او به خاطر مبارزه با مستبدین داخلی و دولت استعماری انگلستان، خانه و کاشانه خود را از دست داد و آواره شهرها و روستاها گردید. مدتی در «کورده» بود، سپس در میان ایل قشقایی و در فیروزآباد، آنگاه در قیر به سر برد و در نهایت و تا آخر عمرش مقیم جهرم گردید. خانه او در لار دو بار غارت شد. یک بار توسط مستبدین و بار دیگر توسط انگلیس‌ها (بامداد، ۱۳۵۷: ۱۳۶). سید درحالی‌که در جبهه نظامی - سیاسی به‌شدت درگیر مبارزه بود، جبهه جدید مبارزه فکری را نیز هیچ‌گاه رها نکرد. پس از شکست نیروهای سید، مستبدین وارد لار شدند و شهر بی‌دفاع را بی‌رحمانه مورد تاخت‌وتاز و غارت قرار دادند و یاران سید را بی‌رحمانه کشتند و خانواده وی را اسیر کردند و به شیراز بردند، پس از چندی خانواده سید مخفیانه از شیراز به فیروزآباد رفتند و به سید ملحق شدند (رکن زاده آدمیت، ۱۳۳۸: ۵۸۱/۴). او شش سال آخر عمرش را در میان مردم خوب جهرم گذرانید و در همین شهر بود که آزرده‌خاطر از حوادث ناگوار روزگار و نگران از انحراف انقلاب مشروطیت ایران و گسترش روزافزون نفوذ خارجی و احیای استبداد قدیم تحت لوای جدید مشروطه، چشم از جهان فرو بست.

وضعیت شناسی دوره مبارزات سید لاری

این عنوان از تحقیق در دو قسمت مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱- اوضاع تاریخی: دوران زیست مبارزاتی سید لاری مصادف با جنبش مشروطه در ایران است که یکی از نقاط عطف در تاریخ سیاسی و اجتماعی کشور به شمار می‌رود. این نهضت نه تنها به‌عنوان یک تحول سیاسی در ساختار قدرت و محدود کردن سلطنت مطلقه اهمیت دارد، بلکه از منظر فکری و دینی نیز

عرصه‌ای تازه برای رویارویی اندیشه‌های سنتی و نوین فراهم آورد. روحانیت شیعه در این تحولات نقشی اساسی، تحولی و بنیادین ایفا کرد و یکی از چهره‌های شاخص آن دوران در فقه سیاسی شیعه سید لاری است. ایران در این دوره با مشکلات متعددی درگیر بود؛ نفوذ روزافزون قدرت‌های استعماری، ضعف ساختار اقتصادی، استبداد سیاسی و ناکارآمدی حکومت قاجار. امتیازهای اقتصادی و سیاسی که شاهان قاجار به قدرت‌های بیگانه واگذار می‌کردند، خشم مردم و به‌ویژه روحانیت را برانگیخت. جنبش تنباکو به رهبری میرزای شیرازی و حمایت روحانیت، نخستین تجربه موفق مقاومت دینی-سیاسی در برابر نفوذ خارجی و استبداد داخلی بود. این تجربه نشان داد که مرجعیت دینی می‌تواند نقشی تعیین‌کننده در بسیج اجتماعی و تغییرات سیاسی ایفا کند. در چنین فضایی بود که اندیشه محدود کردن قدرت شاه و تأسیس حکومتی قانونمند به‌تدریج شکل گرفت و به مشروطه انجامید. روحانیت شیعه در مواجهه با مشروطه به دو دسته عمده تقسیم شد؛ گروهی از علما همچون آخوند خراسانی و علمای نجف، با استدلال‌های فقهی و عقلی از مشروطه حمایت کردند و آن را ابزاری برای تحقق عدالت و جلوگیری از ظلم دانستند. در مقابل، گروهی دیگر به رهبری شیخ فضل‌الله نوری با تأکید بر محوریت شریعت و خطر نفوذ اندیشه‌های غربی، با مشروطه مخالفت کرده و نظریه مشروطه مشروع را مطرح کردند. این دو رویکرد در واقع بیانگر دو قرائت متفاوت از فقه سیاسی شیعه در عصر غیبت بودند: یکی عقل‌گرایانه و مصلحت‌اندیشانه و دیگری نص‌گرا و شریعت‌محور. بدیهی است که اندیشه سیاسی هر شخصیتی و از جمله سید لاری را نمی‌توان جدا از زمینه تاریخی - اجتماعی دوران او مورد تحلیل قرار داد. وی در دورانی زیست کرد که استبداد داخلی و نفوذ خارجی دو مانع و چالش اصلی بر سر راه پیشرفت جامعه ایران به شمار می‌رفت. از نگاه او، مقابله با این موانع تنها با مبارزه و ایجاد حکومت اسلامی و یا نظامی قانونمند بر اساس دین و محدود کردن قدرت مطلقه شاه امکان‌پذیر بود؛ بنابراین مشروطه از نظر او نه

یک تقلید کورکورانه از غرب بلکه ضرورتی اجتماعی و سیاسی برای حفظ کشور در شرایط مبارزه با ظلم شاهان و نفوذ بیگانگان بود.

۲- اوضاع سیاسی: دوران مبارزات سید لاری با مرکزیت جنوب ایران در منطقه لار در عصر قاجار مصادف با دوران مشروطیت آغاز و تا بعد از آن در چند جناح اوج گرفت. در نتیجه آشنایی شاهان قاجار با غرب در عصر ناصری که نتیجه سفرها پرهزینه آنان بود و در ادامه سال ۱۳۱۷ ق (۱۲۷۹ ه ش / ۱۹۰۰ م) که مظفرالدین شاه در سفر اروپا بود، در همه آن شهرهای ایران شورش‌هایی از سوی بازرگانان برخاسته و تا سال ۱۳۲۳ ق که سرآغاز نهضت مشروطیت در ایران گردید و در نتیجه بی‌کفایتی شاه فتنه و فساد و نارضایتی مردم طاقت‌فرسا شد تا حدی که دستخط شاه و ایادی آن نوید برکناری عین الدوله و تأسیس عدالت‌خانه را می‌داد. در این سال، علما و روحانیون تهران، انتقاد را از «حکومت مطلقه استبدادی» بر روی منابر آغاز کردند که این نکته را نتیجه می‌داد که مردم در بوشهر و شیراز و یزد و اصفهان و تهران، بازرگانان و حتی روحانیون از دولت خواستار حکومت مشروطیت و قانون و مجلس نمایندگی ملی با ضمانت وفای به حسن عهد از شاه شدند ... گروهی از بازرگانان در مسجد شاه تهران بست نشستند. ولی ایادی شاه بی‌مضایقه بر روی مردم آتش می‌گشایند. نارضایتی به قدری طاقت‌فرسا شد که دستخط شاه نوید برکناری عین الدوله و تأسیس عدالت‌خانه را می‌داد (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۴۷-۴۶) که آغاز نهضت مشروطه بود. در آغاز مشروطیت قیام علماء و مردم مسلمان تنها برای محدود نمودن استیلا و استبداد بود. بدین جهت بود که علمای بزرگ دین و مراجع و مسلمانان برای استقرار آن پیش‌قدم شدند. عده‌ای فتوی دادند و جمعی به جهاد برخاستند. بنابراین، جنبش در آغاز قیام پیش از همه رنگ و بوی شریعت‌طلبی می‌داشت و سرانجام فرمانروای قاجار گردن به مشروطه نهاد و در تاریخ ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ ق (۱۵ مهر ۱۲۸۵ ه ش / ۷ اکتبر ۱۹۰۶ م) مشروطه تصویب شد (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۴۷). میان آزادی‌خواهان و روحانیون در نهضت مشروطیت

ایران همگامی بود و موفقیت بدین بزرگی مدیون همین همکاری بوده است. روحانیون خود پیشگام آزادی بودند و آزادی‌خواهان نمی‌توانستند خود را از نفوذ روحانیون برکنار بدارند و در تمام شئون مراقبت نموده، اصرار می‌ورزیدند که آئین اسلام، آزادی واقعی انسان را تأمین می‌کند و هدف ایشان با دیانت محمدی (ص) مشترک و هماهنگ است. دیری نگذشت که بین دولت روس و انگلیس قراردادی منعقد شد که به موجب آن هر یک از دو قدرت، منطقه نفوذی را در ایران برای خود تعیین کرده بودند و فرنگی‌مآبان و خودباختگان غرب و اروپا به میان افتاده و خود را وارث تمام‌عیار نهضت قلمداد می‌کردند. یک سال بعد از تصویب مشروطه و تشکیل مجلس و مخالفت شاه و دربار با مشروطه، بالاخره به فرمان «کلنل لیاخوف» و افسران روسی آتش توپ به سوی مسجد و بهارستان باز شد و آنجا به ویرانه‌ای تبدیل گردید. پس از این حادثه، علماء و مراجع نجف حمایت مجدد خود را از مشروطه اعلام داشتند. در این میان سید لاری به همراه بخشی از نیروهای کارآزموده مسلح خود برای یاری مشروطه‌خواهان وارد شیراز می‌شوند؛ و به گفته برخی: «گویا هوای حکومت نیز داشته است» (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۵۲-۴۹). در این زمان از سه سو، کشور در آشوب‌های مختلف مواجه بود. استبداد قاجار و استعمار بیگانگان و روشنفکران فرنگی ماب در این شرایط است که اختلاف نظر علماء هم بر سر مشروطه اضافه شده و برای حفظ کشور و دین سید بر اساس مسئولیت برخاسته و با اعلام جهاد و تشکیل حکومت در همه جبهه‌ها به مقابله می‌ایستد پیشرو نهضت مشروطیت گردید و در جنوب حکم جهاد علیه مستبدین را صادر کرد و با این حکم بیداری و حضور در صحنه سیاسی در میان مردم به حرکت درآورده شد و جهاد مردمی با حکم ولی فقیه زمان تجلی نموده است.

آثار سید لاری در فقه سیاسی (رسائل، بیانیه و کتب)

بررسی اندیشه سیاسی متفکران و رهبران دینی معاصر، از موضوعات کلیدی در حیطه‌ی مطالعات علوم سیاسی به شمار می‌رود. در این میان، سید لاری از چهره‌های ممتاز و

اثرگذار به حساب می‌آید. به دور از مبالغه، سید لاری را می‌توان یک مجتهد دارای اندیشه سیاسی با مبانی مبتنی بر اسلام به شمار آورد؛ اما با تأسف برای بسیاری از پژوهشگران تاریخ اندیشه سیاسی دوره مشروطیت تقریباً ناشناخته مانده است. علاوه بر حکمی که از او به‌عنوان وجوب جهاد علیه انگلستان در همان زمان حیات خودش منتشر شد و این حکم صبغه سیاسی مشرب فقهی او را نشان می‌دهد، آثار قلمی متعدد باقیمانده از وی به بررسی مسائل و موضوعات سیاسی از منظر فقه شیعه اختصاص دارد. در این میان کتاب «آیات الظالمین» به سال ۱۳۱۴ ق در شیراز به چاپ رسیده را می‌توان نخستین رساله سیاسی او به شمار آورد. او در این کتاب تحت عنوان «حرمت مطلقه معاونت ظالم» به تحریم همه‌جانبه حکومت‌های استبدادی و جائر پرداخته و هرگونه همکاری مؤمنان با دستگاه آنان را در تمام زمینه‌ها نامشروع معرفی کرده است. به‌واقع این اثر مبنای عمل وی در مبارزه با استبداد و استعمار بشمار می‌آید، وی در حقیقت شیوه مبارزه منفی با حکومت‌های استبدادی را واجب شمرده و این موضوع در آن مقطع زمانی یعنی ۱۰ سال پیش از مشروطیت؛ اهمیت فراوان و خاصی داشته است چرا که او در این اثر با بیان قریب به ۴۰۰ آیه از قرآن در تبیین ویژگی‌های ظالمین و اشکال و آثار ظلم به‌عنوان شاهد بهره می‌گیرد و ظلم را به‌عنوان بدترین و زشت‌ترین عمل منفور و حتی بدتر از ارتداد و کفر یاد می‌کند (لاری، ۱۳۱۴: ۴۶-۷). از جمله دیگر آثار وی «تعلیقات مکاسب» است که در دو جلد تألیف شده است. وی در این اثر، فقیه جامع‌الشرایط را نماینده حضرت ولی‌عصر (ع) می‌شناسد که در دوران غیبت کبری نیابت عام دارد؛ وظیفه‌اش اجرای احکام اسلامی در جامعه است. این اثر به‌عنوان حاشیه و تعلیقه‌ای بر مکاسب شیخ انصاری است که آکنده از مباحث فقه سیاسی استدلالی است. بخشی از آن که به مسئله جواز و عدم جواز همکاری با ظالم و حکومت‌های استبدادی و جائر پرداخته و با شیوه‌ای کاملاً فقهی و اصولی، نظریه «حرمت معاونت ظالم به‌طور مطلق» را ثابت کرده است (لاری، ۱۴۱۸ ق: ۲/۳۸۷). سید، در کشاکش نهضت مشروطیت نیز رساله «مشروطه مشروعه» را در سال ۱۳۲۵ ق به رشته نگارش درآورد. او در این کتاب یک نظام مشروطه مبتنی بر ارزش‌های و مبانی اسلامی را بررسی می‌کند. البته منظور او از «مشروطه مشروعه» با نظرات علمایی

همچون شیخ فضل‌الله نوری متفاوت است. او در رفتار سیاسی نیز عملاً در مقابل جریان نوری قرار داشت و لذا در همان سال کتاب سیاسی دیگر خود به نام «قانون در اتحاد دولت و ملت» را در دفاع از آراء و مواضع «مشروطه‌خواهان» نوشت. رساله موسوم به «احکام قانون اداره بلدیة» نیز کتابچه‌ای است که بعد از مشروطیت در سال ۱۳۲۶ ق. برای رفع نیازهای روز آن به رشته تحریر درآمده و به خط میرزا آقا ارسنجان‌ی کتابت و در مطبع اسلامیة شیراز به چاپ رسیده است (مجموعه رسائل، ۱۳۲۶: مقدمه ۲۹۳). مجتهد لاری در این رساله آیین اداره یک شهر و تصرف در امور و شئون آن بر طبق موازین فقه اسلامی را به بحث نشسته است. این آثار منابع اصلی اندیشه سیاسی مجتهد لاری است و در آنها از نوع نظام مطلوب و مبانی مشروعیت اقتدار سیاسی گرفته تا مسائل مستحدثه مربوط به اداره شهرهای جدید مورد توجه او قرار گرفته است. «درواقع این آثار لاری را می‌توان آینه و جوه اندیشه سیاسی او به شمار آورد» (مجموعه مقالات، ۱۴۱۸ ق: ۱۶۵)؛ اما قابل ذکر است که او در کتاب آیات الظالمین است که صاحب نظریه بدیعی است و به نتایج مهمی رسیده است به طوری که فتاوای بزرگانی همچون شیخ مرتضی انصاری، صاحب جواهر و صاحب ریاض را به نقد و بررسی نشسته و با تنقیح علمی و تضعیف آراء آنان، نظریه جدیدی در این مبحث ارائه کرده است. علاوه بر این آثار، از سید لاری اثری تحت عنوان، «بیانه دفاعیه جهاد با اجانب در جنگ جهانی اول» که آخرین رساله سیاسی مجاهد خستگی‌ناپذیر است که از تبعیدگاه خویش «فیروزآباد» صادر نموده است (مجموعه رسائل، ۱۳۲۶: مقدمه ۲۶۷).

مؤلفه‌های اندیشه سیاسی در منظومه فکری آیت‌الله لاری

۱- حرمت ظلم و اعانه ظالم

بی‌شک مهم‌ترین نظریه سیاسی لاری به پدیده ظلم و نحوه مبارزه با آن اختصاص دارد. او در شریعت اسلامی هیچ جرم و گناهی را با ظلم هم‌ردیف نمی‌داند و آن را بدترین همه گناهان صغیره و کبیره معرفی می‌کند... و بیش از چهارصد آیه در محکومیت و اعانه بر ظالم و کیف‌های دنیوی و اخروی ظالمین استخراج و ارائه می‌دهد (لاری، ۱۳۱۴: ۴۰). او از سنت و احادیث پیامبر (ص) و ائمه (ع) نمونه‌های حدیثی فراوانی را در محکومیت

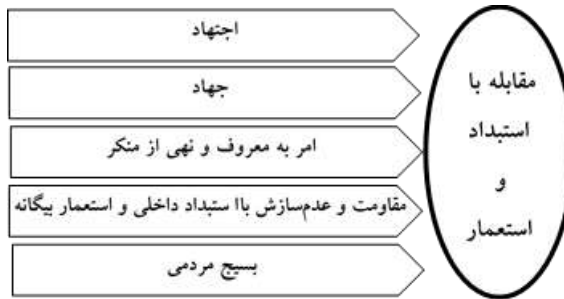
ظلم و ظالم و معاونت ظلمه ارائه می‌دهد. بحث سید لاری درباره پدیده ظلم، انتزاعی نیست. او به مصادیق خارجی ظلم و ظالم در زمان خودش که همان «ملوک» و حکومت‌های جائر هستند توجه دارد و معتقد است به واسطه آنان، ستم، ستمگری، ظلم و جور بی‌پایه و جرم و ستم بی‌اندازه ما لا یطاق رواج و رسمیت یافته و مردم نیز از باب «النَّاسُ عَلَى دِينِ مَلُوكِهِمْ» در تثبیت و رواج آن سهیم شده‌اند. سید لاری هرگونه رشد و ترقی و کمال معنوی و مادی را منحصرأ در پرتو استقرار نظام عدل و رواج الگوها، قواعد و شیوه‌های عادلانه امکان‌پذیر می‌داند که «با قرب حصولی یا تحصیلی به مبدأ خیر و نور و حسن و عدل» (همان: ۲-۳) پدید می‌آید؛ و نیز همه پستی‌ها، انحطاط‌ها، شقاوت‌ها، تلخی‌ها و شرورات را «ناشی از قرب حصولی یا تحصیلی به مبدأ شر و ظلمه» می‌داند. از وجوه تفکر سیاسی و فقهی مجتهد لاری در مورد پدیده ظلم، نوع نگاه او به همکاری مؤمنان با دستگاه‌های حکومتی ظلمه است که از آن به‌عنوان «حرمت مطلقه معاونت ظالم» یاد می‌کند و در واقع هسته اصلی بحث‌های او درباره پدیده ظلم و «معاونت ظالم به‌طور مطلق» در پذیرش کار در یکی از تشکیلات و نهادهای حکومتی حاکم جائر و ظالم است هرچند که آن کار یک امر مباح باشد است یعنی «حرمت مطلقه معاونت ظالم» (همان: ۳-۴). لاری در کتاب خطی تعلیقات مکاسب نیز ضمن بحث استدلالی مفصلی در اثبات حرمت مطلقه اعانت ظالم مطالبی دارد. آنگاه، لاری به شماری از آیات قرآن برای اثبات مدعای خود استناد جسته و می‌گوید: «این نصوص که هیچ‌گونه صارف و معارضی هم ندارند با عموم تقیید نخورده، خود بر حرمت اعانه ظالم به‌طور مطلق و حتی در مباحات دلالت دارند». در تنقیح، مجتهد لاری توضیح می‌دهد که معاونت بر ظلم عیناً همان خود ظلم است که از نظر عقلی از تقیید و تخصیص‌پذیری قطعاً امتناع دارد، بنابراین نمی‌توانیم بگوییم نصوص قرآن و سنت بر حرمت معاونت صرفاً در موارد کارهای نامشروع و حرام حاکم ظالم است. برخلاف این مطلب که بگوییم دلالت این نصوص و ادله، اعم از مباحات و معاصی است. در این صورت مانند سایر محرمات با آیاتی مانند (...إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ...) و امثال آن تخصیص‌پذیر خواهد بود و نیز مشمول قاعده «الضَّرُورَاتُ تَبِيحُ الْمَحْظُورَاتِ» خواهد گردید. در نظر لاری در اسلام راه هرگونه معاونت

و همکاری با ظلمه بسته است و این مسئله به هیچ وجه توجیه‌پذیر و تأویل نیست (لاری، ۱۴۱۸ ق: ۲۱۵/۱).

۲- جهاد

یکی از مؤلفه‌های مهم سید لاری جهاد علیه ظالمان داخلی و متجاوزین بیگانه است. سید حکم جهاد برای مقابله با وجوب انحلال استبداد قاجاریه را این‌گونه اعلام می‌نماید: «واجب است تبدیل سلطنت امویه قاجاریه به دولت حقه اسلامی». بدین ترتیب فقیه سیاستمدار لار مردم ستمدیده فارس را از زیر یوغ زورمداران رهایی می‌بخشد» (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۱۶۰). سید لاری بر این اساس آیه ۱۴۱ سوره نساء: «... ولن يجعل الله للكافرين على المؤمنين سبيلا» و قاعده نفی سبیل در جنگ جهانی اول علیه اشغالگری و تجاوزات انگلیس به منطقه جنوب ایران؛ حکم جهاد داد و قطع روابط و احتیاجات از بیگانه را بر مسلمانان بر اساس اصول اسلام واجب شمرد و در سومین اشغال بوشهر در سال ۱۳۳۳ ق در شرایطی که انگلیسی‌ها شهر بوشهر را به تصرف درآورده بودند در جایگاه ولی فقیه در جنوب کشور اعلان جهاد داده، خود برای تشویق مجاهدان به لارستان عزیمت نمود (رکن زاده آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۸). همچنین وی وقتی که کار تعدی انگلیسی‌ها به جایی رسیده است که نوامیس مردم مورد اهانت قرار می‌گیرد. با صدور حکم جهاد علیه انگلیس امت اسلامی و سران عشایر را به دفاع از مردم ستمدیده جنوب دعوت می‌نماید (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۸۳). او قرارداد ۱۹۰۷ م که ایران را به دو منطقه بین دولت‌های انگلیس و روس تقسیم می‌کرد، باطل و غیرقانونی شمرد. در جنگ جهانی اول در فرمان‌هایی که برای سردار عشایر قشقایی؛ صولت الدوله، بر جهاد علیه انگلیسی‌ها تأکید می‌کرد، وی می‌گوید: «من که مجتهد و جانشین پیغمبر اسلام هستم، به این وسیله فتوا می‌دهم که جهاد با این کفار حربی انگلیسی‌ها واجب است» (رنجبر، ۱۳۸۷: ش ۳). اوج این اعتقاد سید، در اعلام جهاد علیه هجوم نیروهای انگلیسی به ایران و اشغال صفحات جنوبی کشور متبلور شد. حکم جهاد، با استقبال وسیعی در خطه جنوب به‌ویژه در میان مبارزان دیرپای این خطه علیه استبداد و استعمار روبه‌رو گشت. این حکم در اردیبهشت ۱۲۹۷ (شعبان ۱۳۳۶) صادر شد و جنگ علیه انگلیس تا حدود دو سال در

جنوب ایران تداوم یافت. وی در حکم جهادی که به همین مناسبت اعلام کرد، جهاد را امری واجب عینی بدین شرح می‌داند: «اعلان به هر کس و هر جا از مسلمین خارج و داخل، حتی بر نسوان و صبیان و سلطان فرمانفرما و قوام و اعراب و هر کس که لاف از مسلمانی میزند واجب فوری عینی است» (لاری، ۱۴۱۸ ق: ۴۵۴ - ۴۵۳).

شکل ۱: ابزار و شیوه مقابله با استبداد و استعمار

۳- تشکیل حکومت اسلامی

سید لاری با باور به اصل عدم جدایی دین از سیاست قادر گردید تا حکومت اسلامی برپا نماید و بسیاری از قوانین اسلامی را اجرایی سازد. آموزش نیروی نظامی و احداث کارخانه اسلحه‌سازی از جمله اقدامات اولیه او در تأسیس حکومت اسلامی لارستان است و همچنین از دادن مالیات به دولت مستبد مرکزی خودداری نمود و پرداخت آن را تحریم کرد (شیری، ۱۳۶۳، ج ۲، ۳۵۳ - ۴۳۱). در شرایط بحرانی عصر سید لاری خبر تشکیل حکومت اسلامی برای دیگر شهرهای ایران، نویدی است مردم را به نهضتی بزرگ در مقابله با اغیار و استبداد قاجاری رهنمون کند. بر اساس شواهد پیش‌گفته به نظر می‌آید یکی از علت‌های مشروطه‌خواهی مردم در تمام کشور به صورت پدیده در نظر بسیاری برگرفته از رهبری سید لاری می‌باشد. مجتهد لاری با ورود به لارستان به دو محور تأکید می‌ورزد؛ راغب ساختن مردم به مسائل اجتماعی و سیاسی اسلام، بازداشتن آنان از غرب‌گرایی. سید لاری تجارت و بازرگانی استعمارگران روس و انگلیس را به زیان امت اسلامی می‌داند. از این رو استعمال چای، قند، ادویه، خوراک و پوشاکی را که از کشورهای خارجی - بخصوص روسیه و انگلیس - وارد ایران و سایر کشورهای اسلامی می‌شود،

تحریم می‌نماید. وی عقیده دارد، خرید اشیای خارجی موجب تقویت دشمنان اسلام، ورود کالاهای خارجی موجبات وابستگی اقتصادی را فراهم می‌آورد و از دیدگاه فقهی و سیاسی اسلام، حرام است (مهاجری، ۱۳۶۴، ق: ۲۲-۲۰)؛ بنابراین از دیدگاه سید لاری جلوگیری از فساد، امور حرام، هرج و مرج و حفظ جان و مال و ناموس مردم مصلحتی است که مختص به زمانی خاص نیست؛ از همین رو، ضرورت مقابله با کسانی که تعدی و تجاوز به حقوق مردم می‌کنند، امری ضروری و غیرقابل اجتناب است و این اقدام فقط باید به وسیله حاکمان عادل و یا نمایندگان و نواب آن‌ها اجرا شود و از نظر سید لاری، نماینده حاکم عادل در عصر غیبت، فقیه جامع‌الشرایط است که مسئولیت تشکیل حکومت و اداره جامعه بر اساس قوانین اسلام را دارد.

۴- مجلس (مجلس ملی اسلام)

سید لاری برای آگاهی مردم در کتاب «قانون مشروطه مشروعه» مواضع و اندیشه‌های سیاسی خود را در نظام مشروطیت بیان می‌کند (لاری، ۱۳۲۵، ق: ۱۰-۲). از نظر وی، «حکومت اسلامی با مجلس شورا کار خود را آغاز می‌کند. مجلسی که صحت آرای آن در چارچوب قوانین اسلامی مشخص می‌شود. از جمله شرایط هر عضو شورا، عقیده درست، عدم تظاهر به فسق و فجور و اطاعت از ولی فقیه است. از نظر مجتهد لاری «علت تمام تباهی‌ها و فساد روزگار در بی‌عدالتی، اختلال نظام، سوء مدیریت و عدم وجود شورای اسلامی است» (لاری، ۱۴۱۸، ق: ۴۰۶-۲/۳۷۸). سید لاری با توجه به اختلاف عمیق بین مشروطه‌خواهان و استبدادطلبان با تألیف رساله «قانون در اتحاد ملت و دولت» به حمایت از مشروطیت می‌پردازد؛ و نمایندگی مجلس را در آن شرایط؛ واجب کفایی اعلام نموده و رئیس مجلس را «حاکم شرع مسلم‌العداله مجلس» می‌نامد (لاری، ۱۳۲۶، ق: ۲۴۱). جایگاه این حاکم شرع را ریاست مجلس می‌داند؛ بنابراین می‌توان گفت که در مشروطیتی که لاری تصویر می‌کند، عملاً رئیس مجلس منحصرترین مرجع سیاسی، اداری، قضائی و قانون‌گذاری است و دیگران تنها حکم مشاوران وی را دارند و لا غیر و متأسفانه، لاری مشخص نمی‌سازد که به این ترتیب جایگاه سلطان در نظام مشروطه کجاست و مشروطیتی که تمام قوای آن در یک جا تمرکز یافته، چه کسی یا چه نهادی را مشروط و مقید

می‌سازد (مجموعه رسائل لاری، ۱۳۲۶: مقدمه ۲۴۲-۲۴۱). او فرق بین مشروطه مشروع و مستبده را مانند فرق اسلام و کفر می‌داند و در انتهای کلام تفاوت مشروطه موجود و مشروطه آرمانی خود را هم بیان می‌نماید (لاری، ۱۳۲۶ ق: ۲۴۵).

۵- قانون و قانون‌گذاری

سید لاری فقیهی مشروطه‌خواه است که در رساله «مشروطه مشروع» (لاری، ۱۳۲۵ ق: ۲۲-۱) دیدگاه خود را در خصوص قانون اسلامی در حکومت اسلامی بیان کرده است. دفاع لاری با سبک و سیاق و دلایل سایر علمائی که در حمایت مشروطیت رساله نوشته‌اند، تفاوت دارد. او که قطعاً به تفاوت تلقی خود از مشروطیت با سایر علما آگاه است، همواره از مشروطه حمایت می‌کند اما اساس قوانین را مبتنی بر قانون اسلام بیان می‌دارد. در نگاه مفسرین، آیات قرآن و سنت مبنای عمل و اعتقاد در حکومت اسلامی از باب قانون‌گذاری است که حق اختصاصی خداوند است و مبنای قانون مجلس هم از نظر سید لاری همین مبنا است (مجموعه رسائل لاری، ۱۳۲۶: ۲۴۱). وی با تألیف این کتب به‌عنوان مبنای قانون‌نویسی مجلس، می‌خواهد نوشتن قانون اساسی مشروطیت را بر اساس کشورهای غربی مانع گردد. کتب وی از جمله کتب نادری است که در فقه سیاسی و قانون‌گذاری اسلامی نگاشته شده است. به عقیده او، «اجرای قوانین اسلامی در هیچ زمانی تعطیل‌بردار نیست ولی فقیه از جانب امام معصوم (ع) نیابت و خلافت عامه دارد که زندگی بشر را در غیبت معصوم بر اساس وحی تنظیم کند» (لاری، ۱۴۱۸ ق: ۴۰۶-۳۷۸ / ۲).

۶- مردم

بازگشت سید لاری به ایران بنا بر اسناد تاریخی به درخواست مردم لار بوده (وثوقی، ۱۳۷۵، ص ۷۱۰-۷۰) و انگیزه او در عزیمت به لارستان با محوریت انجام تکلیف الهی و مسئولیت شرعی در قبال نیاز شدید مردم به یک رهبر روحانی در شرایط ظلم قاجار و تجاوز بیگانگان بوده است (رفیعی مرودشتی، ۱۴۱۸ ق: ۱۸۶) و در تمامی مراحل مبارزه با استبداد و استعمار علیه مردم ایران و خصوصاً خطه فارس بر اساس پیش‌گفته‌ها، مردم

برای همراهی و مبارزه مورد خطاب قرار گرفته‌اند. در حمایت از مشروطه نیز بر اساس حمایت وی از مجلس نشان از حضور و اهمیت رأی مردم در شکل‌گیری یا به تعبیری مقبولیت مردمی است که در رأس آن هم، فقیه جامع‌الشرایط در نظر ایشان ریاست مجلس و نظارت بر امور مجلس را عهده‌دار است. لذا مردم، در نظر و عمل سید لاری، از مهم‌ترین مؤلفه‌های برای تشکیل حکومت اسلامی مورد نظر ایشان است.

۷- اتحاد عمومی

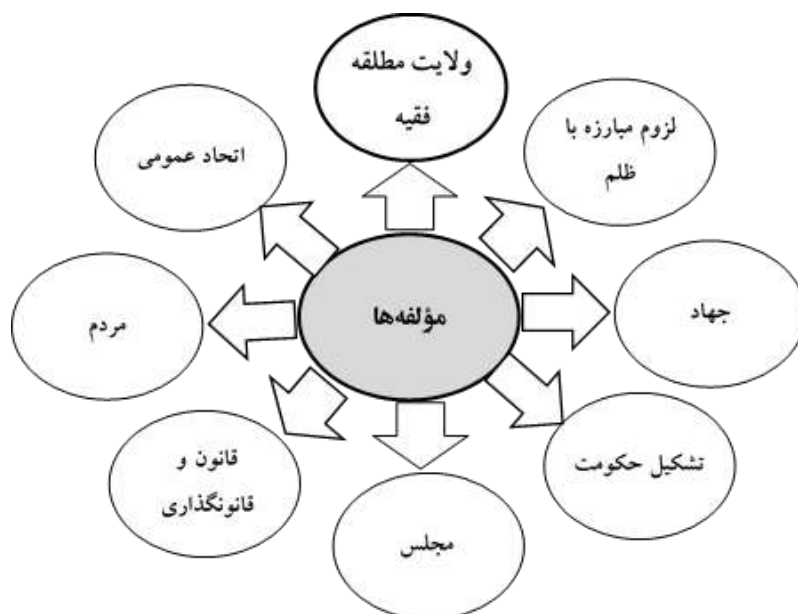
ویژگی دین‌باوری مردم ایران و قدرت و نفوذ معنوی علما و روحانیان که برگرفته از تعلیمات شیعه می‌باشد، باعث شده است مردم در تمامی مسائل از آن‌ها تبعیت کنند. آنچه مسلم است این است که نهاد روحانیت در تاریخ ایران ریشه دارد و همواره عاملی نیرومند در تعیین خط‌مشی داخلی و خارجی دولت بوده. سید لاری در خصوص لزوم اتحاد می‌گوید: «اتحاد، اجتماع و اتفاق بر فرمانروایان، عموم مردم و روسا و مرئوسین و همه اقشار ملت واجب است و همگی باید همگام با هم همکاری نموده و در انجام تکالیف نوعی واجبات اقدام لازم مبذول دارند» (مجموعه رسائل لاری، ۱۴۱۸ ق: ۱۹۱). ادوارد براون پس از ذکر پیشرفت مشروطه‌خواهان در دوره استبداد صغیر می‌نویسد: «آزادی‌خواهان از رفتار نابکارانه شاه جری‌تر گردیدند و ایلات در استان‌ها به آن‌ها گرویدند؛ و به نام‌های گوناگون به تظاهر برخاستند» (براون، ۱۳۳۸: ۲۸۹). از جمله شواهد اتحاد مردم با رهبری سید لاری وقتی است جنگ بین‌الملل اول بر پا شد، قشون انگلیس، داخل بوشهر و شیراز شدند. مرحوم سید اعلان جهاد داد: «حکم جهاد سید، بازتاب گسترده‌ای در فارس داشت، مردم به جنب‌وجوش و خروش آمدند و تمام عشایر و طوایف، متحد و جبهه واحدی بر ضد قشون متجاوز انگلستان تشکیل دادند، گویی حکم جهاد سید به منزله‌ی خونی بود که در شریان مردم غیور فارس تزریق». (حکیمی، ۱۳۸۳: ۶). در نظر سید لاری «قانون ملی باید مردم مسلمان را از تفرقه و پراکندگی دور بدارد و همه مسلمین را اعم از مرد و زن، پیر و جوان و شیعه و سنی در صف واحد جهاد در مقابل دشمنان خارجی متشکل نموده و آماده جهاد کند. باید دانست که اس و اساس

اسلام به جهاد وابسته است. فتوحات تمام دوره‌های اسلامی از همین جهاد حاصل شده است. اقتدار تمام دولت‌ها از جهاد حاصل شده است» (آیت الهی، ۱۴۱: ۱۳۶۳).

۸- ولایت مطلقه فقیه

سید لاری در تداوم دیگر فقهای شیعه به تبیین اصل ولایت فقیه عنایت دارد و در مسیر اندیشه ضد استبدادی و ضد استعماری خود جدایی دین از سیاست را از شعارهای انحرافی می‌داند و «فقیه جامع‌الشرایط» را نماینده حضرت ولی عصر می‌شناسد که در دوران غیبت کبری نیابت عام دارد و وظیفه‌اش اجرای احکام اسلامی در جامعه است.» (لاری، ۱۴۱۸ ق: ۲/۳۸۷). او نظام حاکم و دولت‌های ستم‌پیشه‌ای قاجار را دولت قانونی نمی‌داند و خود در صدد تشکیل حکومت است تا قوانین الهی را در جامعه اجرا کند. وی می‌خواهد با تشکیل حکومت اسلامی به نظریه‌های فقه سیاسی اسلام وجود عینی بخشد و با اجرای عدل، مستضعفان جنوب را امیدی دوباره دهد؛ و از این رو، معتقد بود که ریاست مجلس را باید فقیه جامع‌الشرایط عهده‌دار باشد و موازین و مقررات وضع شده و آنچه که در کشور جریان می‌یابد، از مسیر ولایت فقیه، بگذرد (لاری، ۱۳۲۵ ق: ۵۴). سید مجاهد در تمامی مسائل فقهی علاوه بر جنبه‌های عبادی، به نقش اجتماعی و سیاسی آن توجه تام دارد و به موازات اعتقاد به ولایت فقیه، احیای امر به معروف و نهی از منکر و برپایی نماز جمعه را امری لازم می‌شمارد؛ و برای آگاهی از زمینه‌های فکری خود، اقدام به وعظ عموم نمود و در مجالس و مناظر قوانین و احکام اسلامی را بیان می‌نمود و با معرفی اسلام اصیل در برابر دیدگاه انحرافی جدایی دین از سیاست، به شدت به مبارزه برخاست و مرزی میان دین و سیاست قائل نشد و به همین دلیل حکومت و حاکم قاجار را به رسمیت نشناخت و خود رأساً به اجرای احکام دین همت گماشت و در نظر و عملش فقیه جامع‌الشرایط را که قادر است در زمان غیبت کبری امام عصر (ع)، دستورات الهی و قوانین و احکام خدا را در جامعه اسلامی اجرا نماید به رسمیت شناخت و اعلام نمود «رهبری و مدیریت و حکومت اسلامی از دیدگاه وی مخصوص ولی فقیه است» (لاری، ۱۳۲۵ ق: ۲-۱۷). او اجرای حدود را در عصر غیبت لازم و ضروری دانسته و می‌گوید «که اجرای حدود محدود به زمان خاص (حضور امام) نمی‌شود و برای همه

زمان‌ها ضروری است» (اختر شهر، ۱۳۸۸: ش ۱۴) و اجرای حدود مخصوص حاکم است و هیچ‌کس حق مخالفت و معارضه با آن را ندارد: «چنانچه ولایت کلیه اجرای حدود شرعی و سیاسات الهیه و احکام تکلیفه از هر جهت حق حقیقت حاکم شرع عادل است لاغیر و کسی را حق مخالفت و معارضه - با او - نیست» (لاری، ۱۳۲۶: ۵).

شکل ۲: مؤلفه‌های اندیشه سیاسی در منظومه فکری آیت‌الله لاری

فعالیت و مبارزات سید لاری در جنوب ایران

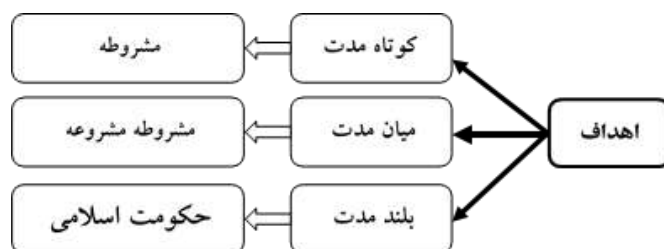
سید لاری از بنیان‌گذاران و پیشگامان نهضت «مشروطه مشروعه» به شمار می‌آید و از مجتهدین بنام حوزه علمیه نجف و دارای مبارزات زیادی با ظلم و استعمارچیان در عراق نیز بوده است. با واکاوی و بررسی عصر پر آشوب حیات سیاسی ایشان می‌توان به این واقعیت که ایشان دو ویژگی، ۱. بسیج نظامی مردمی در راستای اهداف مشروطه‌خواهی؛ ۲. تلقی خاص او از نظام مشروطیت که با تلقی و انتظار عالمان دیگر مشروطه‌خواه از آن نظام، شخصیت ایشان را در عصر خود متمایز از برخی مبارزان با مشروطه می‌نمایاند خصوصاً که وی در عصر خفقان قاجار بر مردم خطه جنوب با مرکزیت فارس حاکم بود و به امور دینی مردم هم رسیدگی می‌کرد. در آن زمان لاری از جمله شهرهای مهم ایران و از

ولایات بزرگ ایالت فارس محسوب می‌شد و به دلیل وسعت زیاد، برخی مواقع آشوب‌هایی در برخی نقاط آن رخ می‌داد و از طرف مرکز ایالت فارس نیروهایی جهت سرکوب این آشوب‌ها به این منطقه اعزام می‌کردند. سید لاری بعد از بازگشت از عراق در نخستین واکنش خود، بعد از به توپ بستن مجلس، حکومت «محمدعلی شاه» را غیر مشروع و همکاری با آن را برای عموم مسلمین حرام دانست و نوشت: «واجب است تبدیل سلطنت اموی قاجاریه به دولت حقه اسلامی» (میر شریفی، ۱۳۸۲: ۱۳۱). وی طی اقامت ۲۵ ساله خویش در لار خدمات شایانی را به ثمر رسانده و از بدو ورودش به منطقه لارستان خدمات و فعالیت‌هایش را در لار دو محور متمرکز نمود. وی در مرحله اول جهت اقدامی زیر بنایی احیای تفکر دینی و تبلیغ و تعلیم احکام و آموزه‌های اسلام و ارشاد مردم را عهده‌دار شد و در راستای این امر حوزه علمیه را بنا نهاد و به امریه‌معروف و برپاداشتن نماز جمعه همت گماشت و در محور دوم در «جنوب ایران حرکت وسیعی برای اجرای موازین قانون اسلام و تشکیل حکومت اسلامی به عمل آورد و با عقیده تفکیک دین از سیاست به مبارزه شدید برخاست و به شیراز آمده و خود و یارانش را انصار خواند و انجمنی بنام «انجمن انصار» برپا داشته بود» (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۶۷). در این اثنا، خلأ قدرت سیاسی در فارس و مناطق جنوبی، موجب شده بود که اداره امور، به کلی مختل شود و دستورات و احکام دولتی، توسط مردم نادیده گرفته می‌شد. حاکم لارستان، به دلیل درگیری خونین سال (۱۳۲۶ هـ ق) قادر به حضور در شهر نبود و در مهاجرتی ناخواسته، با نیروهای نظامی خود، منطقه را ترک کرده بود. لاری، با کمک و همراهی تجار جنوب و نیروهای نظامی وفادار عشایر و شبه عشایر منطقه، به مدت یک سال، نظم و کنترل اداری و سیاسی جنوب فارس را بر عهده گرفت. او در اجرای احکام سیاسی و فقهی، فعال مایشاء بود. او در چنین شرایطی در مقرر خود شهر لار در راستای اجرای اهداف اسلامی، اقداماتی را بر اساس اصل «ولایت‌فقیه» با تشکیل حکومت اسلامی برای جلوگیری از انحرفاتی که پیش آمد به انجام رسانید که مهم‌ترین آن عبارت‌اند از: نماز جمعه را احیاء و اقامه کرد. به استقلال اقتصادی و سیاسی تأکید داشت و قطع علائق و احتیاجات از بیگانه را بر مسلمین واجب شمرد، تشکیل نیروی نظامی و انتظامی انقلابیون،

با استفاده از نشان و علامت ویژه خود، چاپ و تکثیر تمبر مخصوص با عنوان «پست ملت لار» و «پست ملت اسلام»، اجرای حدود اسلامی در مناطق و نواحی تحت سلطه خود، اخذ مالیات‌های شرعی از اقشار مختلف مردم منطقه، اعطای نشان و القاب به سرداران و سران نظامی و مذهبی نهضت، اعلام غیرشرعی بودن حکومت محمدعلی شاه قاجار (همان، ۲۸۰). همچنین در مقابله با استعمار هم قرارداد ۱۹۰۷ م که ایران را به دو منطقه بین دولت‌های انگلیس و روس تقسیم می‌کرد را باطل و غیرقانونی شمرد. در جنگ جهانی اول در فرمان‌هایی که برای سردار عشایر قشقایی؛ صولت الدوله، بر جهاد علیه انگلیسی‌ها تأکید می‌کرد می‌گوید: «من که مجتهد و جانشین پیغمبر اسلام هستم، به این وسیله فتوا می‌دهم که جهاد با این کفار حربی انگلیسی‌ها واجب است» (آیت‌اللهی، ۱۳۶۷: ش ۱۹). در ادامه مبارزات و جهاد بعد از مشروطه نیز در نفی استبداد داخلی و استعمار خارجی با قاطعیت گام‌های بلند و استواری برداشت. اندیشه‌های مبارزاتی میرزای شیرازی با بیگانگان و استبداد داخلی قاجار در شخصیت لاری به‌وضوح تبلور بخش تلمذ او از استاد است. سید از ابتدا مبارزه بر اسلامی بودن تکیه داشت و از جریان تا وقتی که به دستور قوام تفنگچیان او برای جلوگیری از پیشرفت مشروطه و قیام سید لاری را متهم به شرارت و بدعت‌گذاری می‌کنند» (براون، ۱۳۹۹: ۵۱۴). در ایام کوبیدن مجلس توسط محمدعلی شاه بود که متحصنین شاه‌چراغ و جمعی از مشروطه‌خواهان و علماء و مدرسین، پیامی را به شیخ فضل‌الله نوری، میرزا ابوطالب زنجانی و برای توصیه و تأکید با امضای سید لاری در اتفاق و اتحاد بدین مضمون مخابره داشتند: «ما ملت مشروطه‌خواه فارس در حفظ این اساس (مقاصد مقدسه مشروطیت) از هیچ‌گونه فداکاری مضایقه نکرده تا آخرین قطره خون ایستاده‌ایم» (حبل‌المتین، ۱۳۲۵: ش ۲۰۱). سند دیگر در حمایت سید لاری از مشروطه در بخشی از مندرجات جلد اول کتاب آبی، که از نشریات وزارت امور خارجه انگلستان و راجع به اوضاع چندساله ایران است: «قسمتی از خلاصه حوادث یک‌ماهه شیراز، روز سیزدهم ماه اکتبر سید عبدالحسین لاری با هفتاد نفر از مریدان خویش وارد شیراز گردید به‌عنوان اینکه از مجلس ملی حمایت نماید...؛ و نیز از مسجد که هزار نفر از حامیان سید آن مکان را سنگرگاه ساخته بودند به‌شدت شلیک می‌شد»

(آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۶۰). از جمله اقدامات مبارزاتی سید لاری اعلام جهاد علیه قشون انگلیس بود که بر اساس قرارداد ۱۹۰۷ درصد اشغال این منطقه بودند و سید لاری در مدرسانی به رئیس علی دلواری و تفنگچیان او در بوشهر و ایل قشقایی و بندرعباس برای جلوگیری از اشغال فقط چاره را در جهاد می‌داند و در کشاکش جنگ بین‌الملل اول در سال (۱۳۳۶ ق) حکم جهاد را ابلاغ می‌کند (آدمیت، ۱۳۶۳: ۲/ ۳۵۵) و این حکم علی‌رغم ایجاد تفرقه و خیانت نیروهای استبداد داخلی و سازش با بیگانگان، موجب اتحاد مبارزان و مجاهدان قشقایی نیز می‌گردد و نیروهای بیگانه از بندرعباس و بسیاری از مناطق جنوب بیرون رانده شدند (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۹۳). فتاوی‌ای آیت‌الله لاری مبنی بر وجوب جهاد علیه انگلیس، از لحنی قاطع و کاملاً سازش‌ناپذیر برخوردار و در بخشی از آن حکم بدین شرح آمده بود: «... اعلان به هرکس و هر جا از فرق مسلمین، خارج و داخل حتی بر نسوان و صبیان و سلطان و فرمانفرما و قوام و اعراب و هرکس که لاف از مسلمانی می‌زند، واجب فوری و عینی است. خصوصاً در این زمان امتحان کفر و ایمان، جهاد و دفاع این کفار حربی ابلیس انگلیس و اعوان ایشان و ابواب طمع و جای قرار و راه فرار از هر گوشه و کنار و کوچه و بازار بدون مهلت و انذار و به عذاب النار و خزی عار و صغار... و هرکس تخلف و تقاعد از این جنبش مجاهدین و از این جهاد اکبر و نهی از منکر نماید، کان تخلف از جیش اسامه و امام عصر (ع) نموده اعم از اینکه ملحق به جیش کفار بشود یا نشود، مرتد و خارج از اسلام است و مال و جان او مال و جان مسلمانان است و لو قوام‌الملک باشد، چنان‌که شارع مقدس فرموده: اقل خدام الشریعه المطهره عبدالحسین الموسوی» (حسینیان، ۱۳۹۱: ۳۹۵). قابل ذکر اینکه اهتمام وی در بهره‌مندی و تعامل با دیگر مبارزان آن دوره از جمله ویژگی‌های اوست که از سویی با شخصیت‌های ممتازی همچون میرزای شیرازی به‌عنوان استادش بهره برده است و دیگر

شخصیت ممتاز مبارزاتی سید جمال‌الدین اسدآبادی است که تأثیر زیادی در بیداری اسلامی امت و همچنین اتحاد مسلمین داشته است و سید او را «سید المجاهدین» نامیده است (براون، ۱۳۹۹: ۲۰-۱۹) و دانشمند مجاهدی چون سید علی‌اکبر مجتهد فال‌اسیری که با دعوت مردم به جهاد عمومی، خواب راحت را از چشم دشمنان اسلام ربود (مهاجری، ۱۳۶۴ ق: ۸-۷).

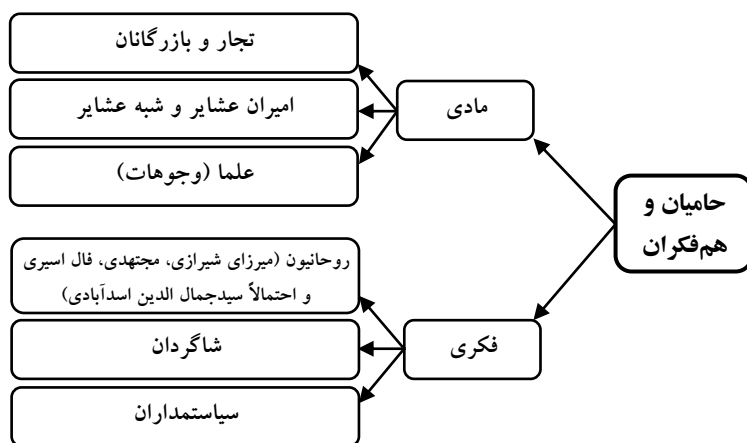

شکل ۳: اهداف مبارزات ضد استبدادی و ضد استعماری سید لاری

حامیان و هم‌زمان قیام و نهضت سید لاری

بی‌تردید از عناصر اصلی هر اعتراض و مبارزه‌ای، گروه حامیان و پشتیبانی‌کنندگان قیام هستند. در قیام سید لاری، گروه تجار و بازرگانان که بنیه و امور مالی نهضت و قیام سید را قوام بخشیدند را می‌توان به‌عنوان اولین گروه نام برد؛ سیاستمداران و امیران عشایر که با نفوذ اجتماعی خود، نیروی انسانی و چریک‌های پاک‌باخته و یاران نظامی سید را گردآوری و در مواقع حساس با حمایت عملی از سید، موانع و مشکلات را از میان برداشتند و علیه مستبدین و مخالفان سید جنگیدند؛ و گروه دیگر، روحانیان و عالمان خوش‌فکر، متفکر و با نفوذ که مبانی نظری را از سید آموختند و سپس در جامعه گسترش دادند و پایه‌های فکری و علمی نهضت را، پی‌ریزی کردند و در افکار و ذهن جامعه جا انداختند. در میان این سه گروه و نقش ارزنده‌ای که در برپایی قیام و نهضت سید لاری بازی کرده‌اند، نمی‌توان تفاوتی قائل شد، زیرا هر یک از این سه گروه اگر نبودند، قیام سامان نمی‌یافت، از این رو هر کدام به تناسب نیاز نهضت، نقش خویش را به‌خوبی ایفا کرده‌اند و به همین جهت تقدم و تأخیری در میان این سه گروه نیست، اما پیشگام‌ترین گروه، همان طیف تجار بوده‌اند (رفیعی علامرودشتی، ۱۴۱۸ ق: ۲۱۳). شیخ زکریا دارابی

روحانی قدرتمند و با نفوذ نواحی شرقی لارستان، سید محمد بحرانی روحانی بندر لنگه، سید مرتضی اهرمی از بوشهر، سید عبدالحسین مهری از ناحیه مهر، سید احمد فالی از ناحیه فال و گله‌دار، شیخ حاج ملاعلی نقی» از ناحیه جویم از جمله روحانیون همراه سید محسوب می‌شوند (وثوقی، ۱۳۷۵: ۸۵-۶۴). سید با استفاده از چنین نیروهایی و با حمایت مالی تجار توانست منطقه وسیعی از بوشهر تا کرمان را تحت کنترل گرفته و مردم را علیه دولت وقت بشورانند. او اعلامیه‌ها و دستورات خویش را از مقر خود واقع در حوزه علمیه لار صادر و با حمایت این نیروها برای بسیج مردم به اطراف می‌فرستاد (همان: ۱۴۱).

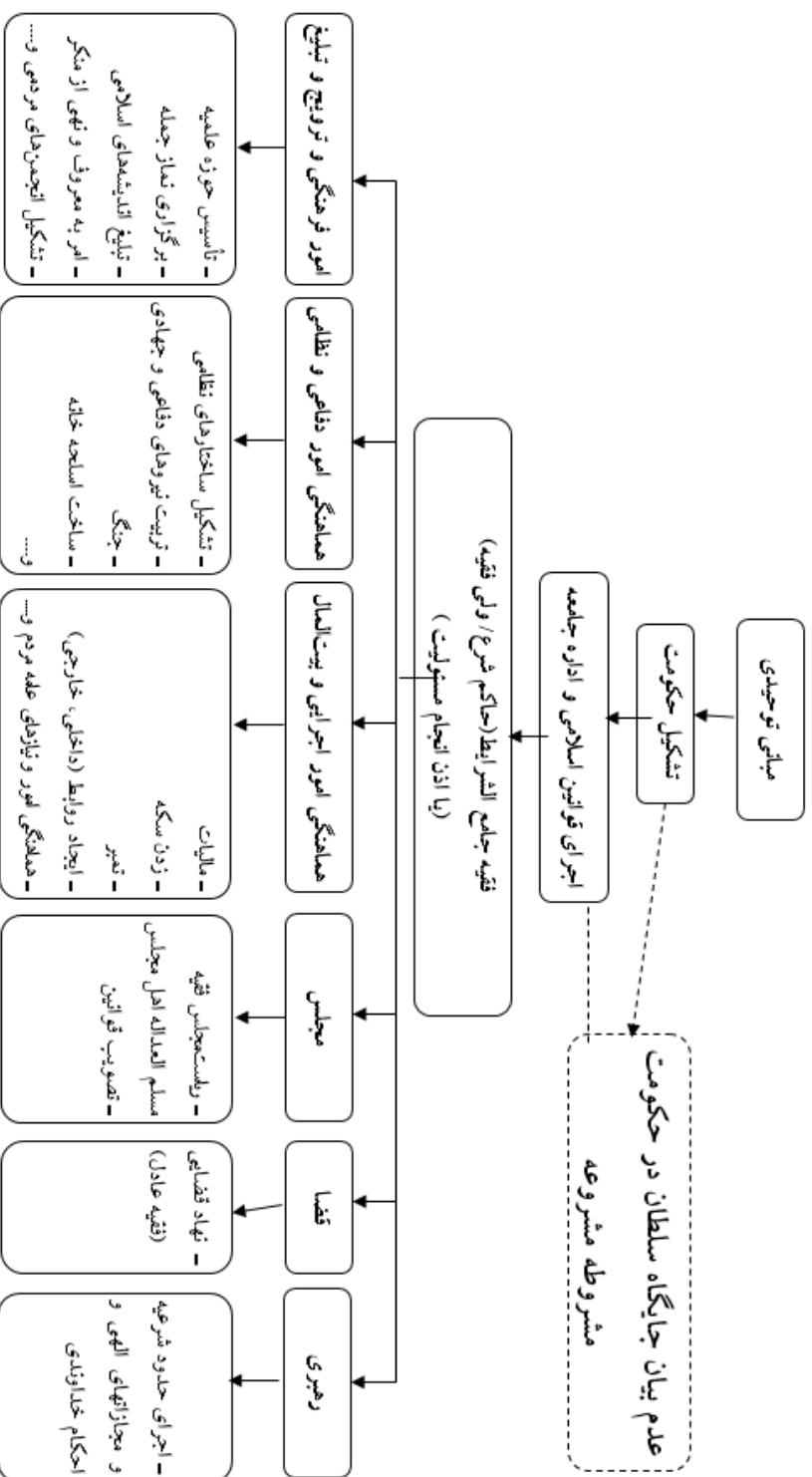
شکل ۴: حامیان و هم‌زمان نهضت و مبارزات سید لاری

هندسه نهضت ضد استعماری سید عبدالحسین لاری (حکومت اسلامی کار پایه

عمل)

در این مقاله با بررسی مبانی اندیشه‌ای و نهضت ضد استعماری سید لاری به این مهم دست یافته شد که ظلم در قالب استبداد و استعمار بیگانه معضل بزرگ جوامع اسلامی است وی با جامع‌نگری هم درصدد تبیین علمی و عالمانه لزوم ظلم‌ستیزی و وجوب ریشه‌کنی آن در عمل برآمد. بررسی تحقیقی در اندیشه و عملکرد سید نشان می‌دهد که مبارزه با ظلم، بارزترین شاخصه شخصیتی او بوده و او با مذاقه موشکافانه در آیات قرآن

کریم و سنت معصومین علیهم‌السلام، ظلم را بزرگ‌ترین عامل آسیب اجتماعی می‌داند به همین دلیل به ارتقاء فرهنگ ظلم‌ستیزی در جامعه می‌پردازد که در نوع خود بی‌بدیل و برای مردم مسئولیت‌آفرین بوده است و از سوی دیگر با ادله شرعی حرمت ظلم و فریبکاری‌های ظالمان را تبیین و روشن می‌نماید و تلاش می‌کند تا بنیاد نظری و اعتقادی را با برخورد خرد و کلان به این آسیب بزرگ اجتماعی و راهکارهای رویارویی با آن را فراهم می‌آورد که به پیشگیری از ظلم و استبداد و استعمار اجتماعی و سیاسی بیگانه منجر می‌گردد. با عنایت به توصیف و تحلیل پیش‌گفته در این مرحله از تحقیق تلاش می‌گردد تا در قالب مدل محقق ساخته هندسه اندیشه سیاسی و عمل مجاهد بزرگ سید لاری ارائه گردد.

شکل 0: مدل محقق ساخته میثاقی اندیشه و ساختار حکومت اسلامی مورد نظر سید لاری

جایگاه سید لاری در دیدگاه آیت الله خامنه‌ای

در نگاهی گذرا به خط‌مشی آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین اندیشه و عملکرد شخصیت‌های علمی و سیاسی - اجتماعی و خصوصاً صاحبان اندیشه با رویکردی تمدنی شاخصه‌هایی همچون میزان تأثیرگذار بودن و نقش الگویی داشتن را می‌توان ملاک قرار داد لذا در خصوص برخی اقدامات شاخص بزرگ‌مردی الگوساز و تأثیرگذار یعنی سید لاری از جمله عواملی هستند که ایشان را بی‌بدیل وصف می‌نمایند. پیاده‌سازی نظریه ولایت فقیه ضمن تدوین رساله ولایت فقیه، مبارزه با ظلم و تدوین کتاب فاخر آیات الظالمین، تألیف کتاب قانون در اتحاد دولت و ملت و توجه عملی به نقش مردم، تدوین رساله مشروطه مشروعه و حمایت از تغییر حکمت استبدادی قاجار به مشروطه مشروعه با مؤلفه‌های مورد نظرش و توجه به اصل مهم مقاومت و جهاد با بیان مشهور ایشان «الجهاد من المهد الی اللحد» و صدور متعدد حکم جهاد علیه بیگانگان اشغالگر و استبداد داخل و مهم‌تر بنای حکومت اسلامی و الزامات آن از نظر ساختاری و تشکیل نهادی اجرایی و...؛ که نمونه‌ای عینی در تحقق اندیشه‌های سید لاری است و از جمله عواملی است که آیت‌الله خامنه‌ای را به تبیین و تحسین ابعادی وجودی و عملی سید لاری ترغیب می‌نماید و می‌فرماید: او یکی از مفاخر حوزه‌های علمیه و یکی از شخصیت‌های برجسته‌ی تاریخ ایران است؛ بنابراین شخصیت علمی ایشان برجسته است...؛ منتها آن چیزی که در زندگی مرحوم آقا سید عبدالحسین، خیلی برجسته است - که همه‌ی چیزهای دیگر را تحت الشعاع قرار می‌دهد - شخصیت سیاسی ایشان است که نشان‌دهنده‌ی جوهر انسانی‌شان است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۰۱/۱۷). بر این اساس شاهدیم که ایشان در بیاناتشان چندین مرتبه از بزرگی و عظمت آیت‌الله سیدعبدالحسین لاری نام برده و فرموده‌اند «... مرحوم آقا سید عبدالحسین در نوع خودشان، یک روحانی بی‌نظیرند؛ یعنی بنده شبیه ایشان را در بین روحانیون برجسته دوره‌های خودمان سراغ ندارم! آن جنبه علمی ایشان و آن جنبه آگاهی فکری و سیاسی ایشان است. از جنبه عملی هم ایشان جهاد و تشکیل حکومت و سکه و تمبر و از این کارها داشتند. این‌ها چیزهایی است که من نظیرش را تا زمان خودمان - یعنی تا زمان امام رضوان الله تعالی علیه - واقعاً در هیچ‌کس

سراغ ندارم؛ با این عظمت مقام و شموخ آن مرتبه علمی و سیاسی و فرهنگی و آگاهی و شجاعت...» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۰۱/۱۷). همچنین آیت‌الله خامنه‌ای در پیامی به کنگره بزرگداشت آیت‌الله لاری در وصف ویژگی‌های ایشان نوشتند: «بی‌شک مرحوم آیت‌الله‌العظمی سید عبدالحسین لاری یکی از فقهای بزرگ و کم‌نظیری است که به طور یکسان، عرصه علم دین و صحنه جهاد و سیاست را، با مشعل فروزان وجود خویش روشن ساخته است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۰۱/۱۷). «سزاست که درباره ابعاد علمی و اخلاقی و جهادی و سیاسی این شخصیت بزرگ، تحقیق و تفحصی شایسته، صورت گیرد و اندکی از حق عظیم او خاندان بافضیلتش ادا شود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۷/۲/۲).

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر به بررسی مبانی فکری و اندیشه‌ای و عملکرد سید عبدالحسین نجفی لاری پرداخته است. واکاوی زندگانی مرحوم سید لاری نشان می‌دهد که ظلم‌ستیزی بارزترین ویژگی شخصیتی او بوده است. وی علاوه بر اینکه با تدقیق عالمانه تصویر روشنی از سیمای ستمکاران را در قرآن و سنت ترسیم می‌کند، فریبکاری‌های ظالمان که در لباس استبداد و استعمار علیه اسلام و مردم مسلمان طی مسیر غارتگری را می‌کنند روشن می‌نماید و با ادله شرعی ثابت می‌کند که مبارزه با ظالمان در هر شرایطی و هر زمانی و عصری بر همگان واجب است و جهاد و مقاومتی که از قرآن و سنت نشأت گرفته است راهگشای جوامع اسلامی امروز در ریشه‌کنی این آسیب بزرگ خواهد بود. سید لاری در عمل نیز ضمن مبارزه با استبداد قاجاریه و استعمار روس و انگلیس و حمایت از مشروطه مشروعه با مؤلفه‌ای مورد نظر خود بر اساس مبانی توحیدی ولایت طولی فقیه در عصر غیبت کبری با تشکیل حکومت در قلمرو بخش وسیعی از ایران در جنوب ایران با هدف پیاده‌سازی قوانین و ایجاد ساختارها و تشکیلات مقتضی حکومت برای اداره جامعه و رفع نیازهای مردم همت گماشت و نمونه‌ای بی‌بدیل از حکومت اسلامی تحت رهبری فقیه جامع‌الشرایط را قواره بخشی و عینیت بخشید و مشعلی فروزان برای آیندگان گردید. آنچه در امتداد این مقاله در تکمیل و تبیین اندیشه و عملکرد سید لازم است قابل توجه و تحقیق قرار گیرد دو نکته است اول اینکه رساله مشروطه مشروعه، سید لاری به دلیل دفاع

از کلیت مشروطیت، منبع قابل دفاع برای دفاع از مشروطه بر اساس دیدگاه وی است اما ویژگی‌هایی مشروطه مشروعه مورد نظر سید برمی‌شمارد، این رساله از بنیاد و در ساختار و کاربست با دیگر آثار در دفاع از مشروطیت متفاوت بوده است و بررسی تمایزات خود پژوهشی مستقل است. مورد دوم اینکه در مدل مشروطه مشروعه سید لاری جایگاه و نقش سلطان و یا پادشاه که واقعیتهای موجود در کشور بوده، اصلاً مشخص و شفاف نیست که بررسی این مورد هم پژوهش در امتداد برای تنقیح دیدگاه و اندیشه سید و تکمیل این بحث ضروری می‌باشد.

فهرست منابع:

- اختر شهر (۱۳۸۸)، ولایت فقیه از دیدگاه سید عبدالحسین لاری، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۱۴، ۱۸۵-۱۹۶.
- آقا مهدوی، اصغر (۱۴۰۳)، کلیات فقه سیاسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- آیت‌اللهی، محمدتقی (۱۳۶۳) ولایت فقیه، زیربنای فکری مشروطه مشروعه، امیرکبیر، تهران.
- بامداد، مهدی (۱۳۶۳)، شرح حال رجال ایران، ج ۶، زوآر.
- براون، ادوارد ۱۹۷۰، انقلاب ایران، ترجمه احمد پژوه، تهران، انتشارات اساطیر.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۳۸)، انقلاب ایران، ترجمه احمد پژوه، تهران، انتشارات معرفت.
- حکیمی، محمود، (۱۳۸۳)، زندگی‌نامه، اندیشه‌ها و مبارزات سید عبدالحسین لاری، تهران، قلم.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۶۸-۱۴۰۴). بیانات از سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۴۰۴.
- رفیعی علامرودشتی، علی، سیری در زندگینامه سیاسی سید لاری و هم‌زمان وی، مجموعه مقالات، کنگره بزرگداشت آیت‌الله سید عبدالحسین لاری (۱۴۱۸ ه.ق)، پاسدار اسلام قم.
- رکن زاده آدمیت، محمدحسین (۱۳۳۸)، دانشمندان و سخن سرابان فارس، تهران. مکتبه الاسلامیه.
- رکن زاده آدمیت، محمدحسین دلیران تنگستانی (۱۳۶۳)، تهران انتشارات اقبال و شرکا.
- رنجبر، محسن (۱۳۸۷)، سیری در زندگی، فعالیت‌ها و اندیشه سیاسی سید عبدالحسین موسوی لاری، مجله آموزه، شماره ۳، ۱۸۹-۲۱۰.
- روح‌الله حسینیان (۱۳۹۱)، چهارده قرن تلاش شیعه برای ماندن و توسعه، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران.
- روزنامه حبل‌المتین، سوم ذی‌الحجه (۱۳۲۵)، ش ۲۰۱.
- شریف رازی، محمد (۱۳۵۳)، گنجینه دانشمندان ج ۵، تهران، کتاب‌فروشی اسلامیه.

- کریمی جهرمی، علی (۱۳۷۶)، مهاجر الی الله سیری در زندگینامه مجاهد بزرگ آیت‌الله‌العظمی سید عبدالحسین موسوی لاری، علی، قم.
- لاری، عبدالحسین (۱۳۱۴ ق)، آیات الظالمین، چاپ سنگی شیراز.
- لاری، عبدالحسین (۱۴۱۸ ق)، رسائل سید لاری، هیئت علمی کنگره - بنیاد معارف اسلامی، قم.
- لاری، عبدالحسین (۱۴۱۸ ق)، مجموعه رسائل (لاری)، هیئت علمی کنگره بزرگداشت آیت‌الله سید عبدالحسین لاری، پاسدار اسلام قم.
- لاری، عبدالحسین (۱۳۲۵ ق)، مشروطه مشروعه، شیراز، مطبع، سپهر مطبع محمدی.
- لاری، عبدالحسین (۱۳۲۶ ق)، اتحاد دین و دولت، شیراز، مطبع، سپهر مطبع محمدی.
- لاری، عبدالحسین (۱۴۱۸ ق)، تعلیقات المکاسب، ج ۱ و ۲، قم، پاسدار اسلام، موسسه معارف.
- مجموعه مقالات، (۱۴۱۸ ق)، هیئت علمی کنگره بزرگداشت آیت‌الله سید عبدالحسین لاری، پاسدار اسلام قم.
- مهاجری، عبدالحمید (۱۳۶۴ ق)، شجره طیبه، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، خراسان رضوی.
- میر شریفی، سیدعلی (۱۳۸۲)، برگ‌های بی خزان، ناشر دلیل ما، اول.
- وثوقی، محمدباقر (۱۳۷۵)، لارستان و جنبش مشروطه، اول، نشر موسسه فرهنگی همسایه.